

УДК 009:168.522

ЛІТЕРАТУРА ЯК ДОСЛІДНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ

Олександр Афанасьєв, Ірина Василенко

Анотація: розглядаються можливі результати філософського аналізу літератури: подання філософськими засобами явного і неявного філософського контексту літературних творів, привнесення специфічної філософської проблематики в дослідження літератури, розмежування науково-літературознавчого і філософського контексту дослідження, уявлення літературного світу як форми реальності.

Ключові слова: філософія, літературознавство, література.

Дослідженням літератури займається безліч дисциплін: літературознавство, літературна критика, історія, культурологія, соціологія, психологія та інші дисципліни, що активно взаємодіють між собою [Каллер, 2006]. Серед них виділяється філософія, яка до того ще не просто взаємодіє, але в певному сенсі навіть конкурує з літературознавством, представляючи філософський аналіз літератури. І тут виникає два зрізи дослідження: співвідношення філософії і літератури та співвідношення філософії та літературознавства або інших дисциплін, які вивчають літературу [Філософія і література, 2011]. Але в будь-якому випадку література розглядається як об'єкт або дослідницьке поле.

Різнити між філософією і літературою, як, втім, і між філософією і літературознавством, не завжди і не для всіх була очевидною [Філософія і література 2009], хоча фахівці зазвичай їх добре розрізняють. Філософія орієнтується на проблему, чітко сформульовану в тексті, на її дослідження філософськими засобами і аргументований висновок, а література - на цікаву пригоду, що припускає наративний виклад, а не аргументовано вибудоване обґрунтування. Навіть коли в літературному творі присутня проблема, іменована філософською, вона розглядається літературними, а не філософськими засобами. Просто такі проблеми, наприклад, проблема сенсу життя, або громадянської позиції, або сутності деякого феномена, мають великий загальнокультурний резонанс, що повертає філософію в силу специфіки останньої. У таких випадках філософія досліджує не тільки реальний світ і відносини в ньому, а й особливий літературний світ, який може бути специфічним відображенням світу реального, але може і вельми відрізнитися від останнього. Так література стає дослідним полем філософії.

Літературознавство, на відміну від філософії, намагається користуватися науковими методами дослідження. Це вдається не завжди, тому в літературознавстві часто присутні філософські підходи, доктрини, ідеї і методи [Іглтон, 2010], [Гаспаров, 1997]. Можливо тому дана дисципліна називається «-знавство», і їй ще належить стати «-логією». Драматизує проблему також і цікава, але не безперечна декларація нерозрізненості філософії і літератури в постмодерністській філософії, що має значний вплив в сучасному культурному житті.

Слід взяти до уваги, що не існує особливого розділу філософії, який би спеціалізувався на вивченні літератури і відповідно названий був філософією літератури, подібно філософії фізики або філософії історії. Проте, час від часу

філософи впроваджуються в сферу літератури, переважно тоді, коли сама література або дисципліни, які вивчають її, виходять на філософську проблематику [Автономова 2009], [Хайдеггер, 2008].

В силу нескінченної багатогранності як філософії, так і літератури, щодо відношення філософія-література можна виділити безліч аспектів, але предметом даного розгляду стане філософське осмислення літератури з метою виявлення можливих результатів, на які може розраховувати філософія, роблячи літературу своїм дослідницьким полем.

Перш за все, уточнимо, що розуміється під літературою і філософією, оскільки в абстрактній постановці питання про співвідношення філософії і літератури може не мати сенсу, і проблематизація їх відносин тоді стає неможливою [Філософія і література 2011: 7-8]. Справа в тому, що філософія включає досить багато філософських напрямків і самостійних областей дослідження. Інтереси деяких вельми далекі від літератури, як, наприклад, в динамічній онтології, яка майже повсюдно пов'язана з природою. Зате ті області філософського знання, які ставлять проблеми власне людського світу і буття в ньому, корелюють з літературними творами, що ставлять, по суті, такі ж проблеми. Зазвичай в даному контексті згадують певний філософський напрямок або школу, наприклад, екзистенціалізм, постмодернізм, німецьких романтиків.

Що стосується літератури, то її предмет і засоби постійно змінювалися в ході суспільно-культурної еволюції [Іглтон, 2010]. По-перше, поряд з «великою літературою» існує різноманітна інша, скажімо, розважальна або дитяча література, які деякі сноби не визнають літературою. По-друге, є нескінченна кількість написаного, особливо з урахуванням масмедійних текстів на всьох інтернетканалах, сайтах тощо, які нерідко відносять до літератури. По-третє, серед новітньої літератури є особливі тексти. Сучасне кліпове мислення з кліпово-хаотичним світоглядом вимагають коротких, часто незв'язаних і суперечливих текстів.

Між іншим, останній феномен цікавий філософії більше, ніж літературознавству. До того ж, філософія науки, що аналізує методи, норми, науковість літературознавства, сама звертається безпосередньо до літературних творів. В цьому відношенні філософ може аналізувати літературні тексти безвідносно до того, чи поставив там літератор філософські проблеми, а виходячи з власної філософської проблематики. Характерним прикладом служить «Час і розповідь» Рікера [Рікер, 1998].

Примітно, що в літературних творах при їх філософському аналізі виявляються і навіть привносяться філософські проблеми, незалежно від задуму, бажання, наміру авторів-літераторів. Філософський інтерес може представляти не тільки літературний, а взагалі будь-який текст. Але літературний текст, особливо з великої літератури, є значно багатшим будь-якого іншого, навіть наукового, філософського, релігійного тощо, і в цьому сенсі кращим в якості дослідницького поля.

Деякі видатні митці художнього слова, як відомо, виходили на філософський рівень. Можна згадати специфічну філософську лірику В. Шекспіра або філософський контекст прози Ф. Достоєвського. Правда, відчуті, оцінити і

відзначити це міг лише добре освічений, підготовлений читач, звичайно професіонал. Для повного розкриття філософської проблематики літературних творів був потрібний солідний філософсько-літературознавчий аналіз. Тільки після нього відповідні твори з певними оцінками включалися в культуру. Іншими словами, література ставить швидше загальнолюдські проблеми, в яких можна угледіти і філософський зміст, але не формулює філософських проблем в прямому сенсі слова, їх там потрібно ще виявити, зокрема, професійним дослідженням.

Література завжди використовувала свої особливі методи, стилі, засоби. Серед них були загальноживані, типу метафор, узагальнень, типізації, які активно використовували і осмислювали філософія і літературознавство. Але були і специфічні, наприклад, меніпея. Для осмислення останніх була потрібна розробка методологічних уявлень. Великий внесок у створення методології гуманітарного знання вніс М. Бахтін і його послідовники. В даному випадку неважливо представник якої професії це робив: літературознавці починали філософствувати, або філософи впроваджувалися в літературознавство. Але важливо, що література ставала полем філософських пошуків. Показовим у цьому плані безперервна суперечка навколо інтелектуальної спадщини М. Бахтіна. Так, бахтіністи вважають його видатним вченим-літературознавцем. І дана лінія вивчення і розвитку ідей Бахтіна дала чимало видатних результатів. Однак, впливова і ефективна інша позиція, представлена видатним вченим філологом-літературознавцем академіком М. Гаспаровим. Він вважав, що праці Бахтіна представляють своєрідну програму філософської творчості, а не суворі наукові методи літературознавчого дослідження. Відповідно Бахтін належить до тієї галузі знання, де створюються нові картини світу, вносяться нові цінності, що він і зробив в роботах про Достоевського і Рабле, тому Бахтін слід вважати філософом, а не вченим [Гаспаров, 1997: 496]. Уже з цього видно, як література ставала плацдармом, на якому відпрацьовувались філософсько-методологічні уявлення і уточнювалися кордони філософських і літературознавчих підходів.

У такому контексті досить актуальним і неоднозначним є наступне питання. Хто повинен дослідити сутність літератури або її жанрів, скажімо, поезії: філософ або літературознавець? На перший погляд це центральна проблема літературознавства. Але, в той же час, пошуки сутності завжди були завданням філософського дослідження. Крім того, шляхи пошуку сутності поезії можуть йти різними шляхами: шляхом узагальнення творів і авторитетних висловлювань видатних поетів, або шляхом аналізу творчості одного поета. М. Хайдеггер пішов другим шляхом, з'ясовуючи сутність поезії, на підставі дослідження творчості Гельдерліна [Хайдеггер, 2008]. Сумнівно, що такий підхід може стати типовим для літературознавства. Щось схоже здійснив М. Бахтін, дослідивши сутність меніпеї не тільки на творчості одного письменника, але навіть на одному творі Ф. Рабле. Спроби скористатися підходом Бахтіна і виявити меніпеї в інших літературних творах не дали результатів, що не випадково. Названі унікальні дослідження Хайдеггера або Бахтіна не стільки дають літературознавчий метод, скільки пропонують нові філософські ідеї, що дозволяють по-новому поглянути не тільки на даний предмет дослідження, а й на всю предметну область.

Застосування філософських підходів до аналізу літературних творів дають як правило цікаві, але далеко не безперечні результати. Так, на наш погляд, В. Льїн неправомірно протиставляє аполонівський і діонісійський виток у творчості Пушкіна [Ильин, 1990]. Можливо, тут скоріше претензія до Ф. Ніцше, який протиставив Аполона і Діоніса. Тим часом, вони обидва – олімпійські боги. Перемога олімпійців над титанами як уособленням хаосу, знаменувала перемогу космосу, тобто гармонії, порядку, розуму. Відповідно, сенс поезії виражається як аполонівським, підкреслено раціонально-гармонійним, так і діонісійським, емоційно-чуттєвим виразом. Поезія конститує світ, так би мовити, і по Аполону, і по Діонісу. Адже Діоніс є не титан, відповідно хаос йому повинен бути чужий. Отже, вся вакханалія почуттів, емоційні сплески, ірраціональні шалені емоції тощо реалізуються в деякому впорядкованому просторі. Навіть манія у древніх греків як протилежність техне означала не хаос, а мала на увазі, як ми би сказали, неусвідомлене, ірраціональне, «шалено»-емоційне, але все-таки таке, що виливалося в зрозумілі, розумно збудовані слова і рядки поезії. Іншими словами, поезія виконує аполонівський заклик «до священної жертви» за допомогою діонісійських вкраплень, наприклад, «сум'яття повний», «дикий і суворий» [Пушкин, 1959-1962].

Завдяки філософському підходу дуже часто література повністю або частково розглядається як якийсь єдиний, однорідний, цілісний об'єкт безвідносно до того, що складається з окремих незалежних самостійних творів з велими різними авторами і неоднозначним сприйняттям читачів. Розгляд літератури як цілісного феномена дозволяє стверджувати, що література забезпечує людині граничний запас слів, яким він оперує в мисленні і в діях [Рорти, 1996]. Дійсно, людина не може мислити поза зазначеного запасу. Можна додати, що література забезпечує не тільки словниковий запас, а й правила оперування їм, а також, що важливо, системи розумових схем і образів щодо реальності, хоча література представляє вигаданий світ. Однак, всі ми бачимо світ певною мірою як вигаданий, і ніхто не може похвалитися, що бачить світ таким, яким він є. І наше бачення багато в чому забезпечено літературою. Правда, до художньої літератури слід додати і професійне читиво, яке забезпечує «професійний кретинізм», коли світ бачиться виключно крізь професійні лінзи. У сучасних умовах поширення інтернету велику роль відіграють також і всілякі короткі тексти, і картинки з уривчастими, несистематизованими і суперечливими відомостями, що відповідальні за кліпове мислення. Не слід скидати з рахунків і індивідуальні спостереження, які узагальнені особистими, часто вельми обмеженими розумовими зусиллями. Має бути ще з'ясовано, як саме література формує той чи інший тип мислення і відчуття, проте в цілому не можна заперечувати визначальний вплив прочитаного (як і почутого) на словниковий запас як фундамент розумових і чуттєво-емоційних процесів.

Важливо, що література формує особливий самостійний світ, існуючий нарівні з реальним світом, у всякому разі реально на нього впливає. В цьому плані філософське осмислення літературного світу не менш важливо, ніж світу реального. Світ, придуманий авторами-письменниками, населений літературними персонажами, які проживають свої життя, але в загальнокультурному сенсі безсмертними. Хоча вони належать різним творам, різним епохам, навіть різним національним або регіональним культурам, але всі деяким чином пов'язані певними

ідеями, асоціаціями, схожістю або протистояннями, загальнолюдськими культурними нитками, а також засобами вираження і конструювання, образно-символічними, наративними і іншими текстуальними структурами.

Особливою проблемою є найтісніший зв'язок світу літературних персонажів, образів і ідей з реальним світом. Найчастіше тут звертали увагу на питання про те, наскільки література відображає життя і чи повинна вона це робити, що вилилося, зокрема, в відповідні напрями від реалізму до формалізму. І набагато рідше ставилося питання про вплив літературного світу на реальний світ. Тим часом, представляється, що цей вплив значно сильніший і дієвіший, ніж зворотне. Більш того, літературний світ настільки міцно вписаний в світ реальний, що розрізнити їх не так просто, як може здатися. Людина бачить світ і діє в ньому крізь призму ідеалів, норм, цінностей, правил, що функціонують в культурі. Але вони сформовані майже абсолютно саме літературою. Навіть в ті періоди еволюції літератури, коли абсолютна більшість населення не вмiла читати, вона була неясним читачем, оскільки читаюча публіка, скажімо, проповідники, священники, читала, переказувала, інтерпретувала і взагалі доносила до безграмотних через відповідні культурні канали те, що кристалізувалося в літературі.

У зв'язку з цим важливо, що літературний світ існує в уяві читача і через нього входить в культуру і існує там, видозмінюючись з приходом нових читачів. Вони вносять корективи, часом досить істотні, в світ літератури, по-новому прочитуючи старі тексти, виробляючи нові оцінки, корелюючи їх з новими героями і ідеями. Очевидно, що у всіх випадках міркування про літературу явно або неявно припускають читача. Заради нього література створюється, їм вона переживається, його бачення літератури, його сприйняття і оцінки виливаються в філософські та літературознавчі концепції. Навіть в основі літературної творчості і, як не парадоксально, самого авторського задуму лежить вплив літератури на читача, оскільки читач так чи інакше передбачається автором. Читач в своєму сприйнятті літератури відтворює і перетворює створений автором світ, осмислює і переживає його. Але не все написане читається. Тому в питанні про вивчення впливу літератури важливо враховувати не стільки написане, скільки прочитане як індивідом, так і суспільством. Саме воно визначає і бачення реальності, і дії людей. Отже, філософський аналіз літератури передбачає обов'язковий вихід за межі літературного тексту, а саме в способи його існування і інтерпретації в культурі.

Таким чином, філософське дослідження літератури передбачає: подання філософськими засобами явного і неявного філософського контексту літературних творів, привнесення специфічної філософської проблематики в дослідження літератури, розмежування науково-літературознавчого і філософського контексту дослідження, уявлення літературного світу як форми реальності.

Список літератури

- Автономова, Н. С. 2009. *Открытая структура: Якобсон–Бахтин–Лотман–Гаспаров*, Москва: РОССПЭН, 503 с.
- Гаспаров, М. 1997. *М. М. Бахтин в русской культуре XX века*, в: Избранные труды. В 3 т. Т. 2, Москва: Наука, 604 с.
- Иглтон, Т. 2010. *Теория литературы: Введение*, Москва: Территория будущего, 296 с.

Ильин В. Н. 1990. *Аполлон и Дионис в творчестве Пушкина*, в: *Пушкин в русской философской критике: Конец XIX — первая половина XX в.*, Москва: Книга, 1990. 528с., сс. 309—316.

Каллер, Дж. 2006. *Теория литературы: краткое введение*, Москва: Астрель: АСТ, 158 с.

Пушкин А.С. 1959—1962. *Поэт (Пока не требует поэта...)*, в: *Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 томах. Том 2. Стихотворения 1823–1836*. Москва: ГИХЛ, сс. 179.

Рикер П. 1998. *Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ*. Москва. Санкт-Петербург. Университетская книга, 313 с.

Рорти, Р. (1996) *Случайность, ирония и солидарность*, Москва: Русское феноменологическое общество, 282 с.

Філософія і література. Круглий стіл редакції часопису «Філософська думка» (2011), в: *Філософська думка*, № 1, Київ: ІФНАНУ, сс.5-22.

Философия и литература: проблемы взаимных отношений. Материалы «круглого стола» (2009), в: *Вопросы философии*, №9, Москва: ИФРАН, сс. 56-96. Дата обращения: 1.08.2020. URL: <http://naukarus.com/filosofiya-i-literatura-problemy-vzaimnyh-otnosheniy-materialy-kruglogo-stola>

Хайдеггер, М. 2008. *Исток художественного творчества*, Москва: Академический проект, 528 с.

Riceur, P. 1995. *Hermeneutics and Human Science*. Cambridge university press, 314 p.

Alexander Afanasiev, Irina Vasilenko

LITERATURE AS A RESEARCH FIELD OF PHILOSOPHY

Literature is viewed as a research field of philosophy. As a result, the following aspects appear.

1. The explicit and implicit philosophical context of literary works is represented by philosophical means. For a complete disclosure of the philosophical problems of literary works, a professional philosophical analysis is required. Only after him are literary works with certain evaluations included in the culture.

2. A specific philosophical problematic is introduced into the study of literature. A philosopher can analyze literary texts regardless of whether the writer posed philosophical problems there, but proceeding from his own philosophical problems.

3. The scientific-literary and philosophical context of the study is distinguished. Literature is a springboard on which philosophical and methodological concepts are worked out and the boundaries of philosophical and literary approaches are clarified. The actual question is: who should investigate the essence of literature, a philosopher or a literary critic? At first glance, this is a problem of literary criticism. But the search for essence has always been the task of philosophical research. In addition, the search for the essence of poetry can go in different ways: by summarizing the works of outstanding poets or by analyzing the work of one poet. The unique studies of Heidegger or Bakhtin do not provide a literary method, but offer new philosophical ideas, a new look at the subject of research and the entire subject area.

4. Philosophical understanding of the literary world is no less important than the real world. A special problem is the closest connection between the world of literary characters and images with the real world. An important question is about the influence of the literary world on the real world, which is stronger than the opposite.

5. Philosophical discourses about literature implicitly or explicitly imply the reader. At the heart of the writer's creativity and the author's intention itself lies the influence of literature on the reader. Philosophical analysis of literature presupposes a mandatory step beyond the literary text, namely, into the ways of its existence and interpretation in culture.

6. Due to the philosophical approach, literature can be viewed as a holistic object. This allows us to assert that literature provides a person with a boundary stock of words, as well as a system of mental schemes and images with which he operates in thinking and in actions.

Key words: philosophy, history and criticism of literature, literature.

References

- Avtonomova, N. S. 2009 *Otkrytaya struktura: Yakobson–Bahtin–Lotman–Gasparov* [Open structure: Yakobson – Bakhtin – Lotman – Gasparov], Moscow: ROSSPEN, 503 p.
- Gasparov, M. 1997 *M. M. Bahtin v russkoj kulture XX veka* [M.M.Bakhtin in Russian culture of the XX century], v: *Izbrannye trudy*. V 3 t. T. 2, Moscow: Nauka, 604 p.
- Iglton, T. 2010 *Teoriya literatury: Vvedenie* [Theory of Literature: Introduction], Moscow: Territoriya budushego, 296 p.
- Ilyin V. N. 1990. *Apollon i Dionis v tvorchestve Pushkina* [Apollo and Dionysus in the works of Pushkin], v: *Pushkin v russkoj filosofskoj kritike: Konets XIX — pervaya polovina XX v.*, Moscow: Kniga, pp. 309—316.
- Kaller, Dzh. 2006. *Teoriya literatury: kratkoe vvedenie* [Literature Theory: A Brief Introduction], Moscow: Astrel: AST, 158 p.
- Pushkin A.S. 1959—1962. *Poet (Poka ne trebuyet poeta...)* [Poet (Does not require a poet yet ...)], v: *Pushkin A.S. Sobraniye sochineniy v 10 tomakh. Tom 2. Stikhotvoreniya 1823–1836*. Moscow: GIKHL, pp. 179.
- Riker P. 1998. *Vremya i rasskaz. T. 1. Intriga i istoricheskiy rasskaz* [Time and Story. T. 1. Intrigue and historical story]. Moscow. Sankt-Peterburg. Universitetskaya kniga, 313 p.
- Rorti, R. 1996. *Sluchajnost, ironiya i solidarnost* [Chance, Irony and Solidarity], Moscow: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo, 282 p.
- Filosofiya i literatura* [Philosophy and Literature]. *Kruglij stil redakciyi chasopisu «Filosofska dumka»* 2011, v: *Filosofska dumka*, № 1, Kiyiv: IFNANU, pp.5-22.
- Filosofiya i literatura: problemy vzaimnyh otnoshenij* [Philosophy and Literature: Problems of Mutual Relations]. *Materialy «kruglogo stola»* 2009, v: *Voprosy filosofii*, №9, Moscow: IFRAN, pp. 56-96. Data obrasheniya: 1.08.2020. URL: <http://naukarus.com/filosofiya-i-literatura-problemy-vzaimnyh-otnosheniy-materialy-kruglogo-stola>
- Hajdegger, M. 2008. *Istok hudozhestvennogo tvorchestva* [The Source of Artistic Creativity], Moscow: Akademicheskij proekt, 528 p.
- Riceur, P. 1995. *Hermeneutics and Human Science*. Cambridge university press, 314 p.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2020